

Hoofdlijnen in de evolutie van het Nederlandse vocalensysteem

door MAURITS GYSSELING

Vóór de 3de-2de eeuw vóór Christus lijkt het Germaans een vrij conservatieve taal te zijn geweest. De eindfase van de consonantverschuiving, namelijk $t > þ$ en $k > h$ mag, althans in de Nederlanden, gedateerd worden in de tweede eeuw v. C., omdat ze samenvalt met de germanisering van onze gewesten in die eeuw. Met de germanisering van de Nederlanden en Zuid-Duitsland in de 2de eeuw v.C. valt ook de evolutie $\rho > a$, $\bar{a} > \bar{\rho}$ en denkelijk $\bar{e} > \bar{\rho}$ samen.

1. De lange vocalen $\bar{e}$ en $\bar{\rho}$.

In de loop van de 2de eeuw v.C. hebben $\bar{e}$ en $\bar{o}$ blijkbaar een meer open uitspraak aangenomen. Voortgedreven door de naar open uitspraak evoluerende $\bar{e}$, is $\bar{a}$ in de richting van die open $\bar{\rho}$ geduwd en er daardoor mee samengevallen.

1.1. De lange vocaal $\bar{\rho}$.

Voorbeelden van de evolutie $\bar{a} > \bar{\rho}$ in toponiemen of toponymische bestanddelen die aan het Belgisch werden ontleend, zijn :

$p\bar{a}los > p\bar{\rho}laz >$ Nl. *poel*. Belgisch *pālos* beantwoordt aan Grieks $\pi\eta\lambda\acute{o}\varsigma$ „moeras” en, met ablaut, Lat. *palūs* uit IE. *pəl-ou-d-*. Met Belgische vocaalverkorting (cf. *Mā-*

trona > *Matrona* > *Mater, Marne*, bij IE. *māter* „moeder”, hier „moedergodin”) verschijnt het woord in bv. *Pal-itio* > *Pal-itja* > Pelt en in *palatinos* > *palapingaz* > *paling* (1111 kop. ± 1220 *Palathingadic*).

brāko > *brōka* > Nl. *broek* „moeras”. Uit *brāko* ontstond ook Frans *brai, braie* „slijk, moeras”, o.m. in de Noordfranse toponiemen Bray. Met vocaalverkorting denkbaar *brako-banti* > *Brabant*.

kāgiā > *hōggjē* > *Houille* en *kāgio* > *hōgja* > *Huy, Hoei*, bij IE. *kago*-, *kāgo*- „geit” (cf. Pokorny 517), naast, met korte vocaal of vocaalverkorting, *kaginā* > *haginē* > *Haine*, dus „de geitenrivier”.

In Zuid-Duitsland werd *Dānuvios* gegermaniseerd tot *Dōnuwō* > Ohd. *Tuonowa*, nu Donau.

Desgelijks werd Lat. *Rōmāni*, blijkbaar ontleend in de eerste eeuw v. C., tenslotte Gotisch *Rūmōneis* (in het Gotisch worden *ē* en *ō* weer gesloten).

Omgekeerd verschijnt het latere bos *Boconia* (bij Germ. *bōkōn*- „beuk”, uit IE. *bhāg*-) bij Caesar, 52 v. C., kop. 9de e., nog als *Bacenis*. Vanaf de eerste eeuw na Christus wordt Germ. *ō* evenwel in het Latijn door *o* weergegeven.

Anderzijds werd Latijnse gesloten *ō* gegermaniseerd als *ū*, bv. *Rōma* > Ohd. *Rūma*, Oe. *Rūm*; (*claustrum* > *clōstrum* > Ond. *clūstar*, Oe. *clūstor*, Nl. *kluister*).

Uit al het voorgaande mag men concluderen dat de uit IE. *ā* ontstane klank in de 2de-1ste eeuw v. C. nog tussen *ā* en *ō* in lag en vervolgens met de uit IE. *ō* ontstane *ō* tot *ō* is samengevallen.

In de 5de-6de eeuw n. C. was deze *ō*, althans in het Nederlands, nog steeds open *ō*. In Germaanse leenwoorden in het Frans werd de klank immers als open *ō* (die *u* wordt), niet als gesloten *ō* (die tot *ou* evolueert), overgenomen. Bv. *brōk* „broek, moeras” > *bruoc*, nu *Breucq*; *fōdr* „voeder” > *fuorre*, nu *feurre*; (*falda*)*stōl* > Ofra. *fal-*

destuel, nu *fauteuil*; *Bōvo* > Ofra. *Bueves*; *Cōno* > Ofra. *Cuenes*.

Voor de verdere lotgevallen van $\bar{o}$, zie 3.2.

1.2. De lange vocaal $\bar{e}$.

De evolutie van Germ. $\bar{e}$ naar open $\bar{e}$ is blijkbaar gebeurd in de 2de eeuw v. C.

Het toponymisch bestanddeel *hlāri-* (dat een open plek in het bos met een plas van drinkbaar water lijkt bedoeld te hebben) is, blijkens zijn geografische verbreiding, een leenwoord uit het Belgisch, dus 2de eeuw v. C. Het is denkkelijk terug te voeren tot IE. *klēri-*, bij IE. *kel-* „nat, rein” (zie Pokorny 957, 603, 607) en heeft de evolutie $\bar{e} > \bar{e}$ en dus ook de latere substitutie door $\bar{a}$ nog meegemaakt.

Later, in de 1ste-3de eeuw n. C., wordt gesloten $\bar{e}$ uit het Latijn normaal gegermaniseerd als $\bar{i}$, bv. *stēla* > *stīla* > Nl. *stijl* (een heel oud leenwoord, blijkens de interpretatie van het Latijnse femininum op *-a* als een Germaans masculinum op *-a*) of *mēta* > Mnl. *mīte* > Nl. *mijt* (een jonger leenwoord). Daarnaast treedt, in sommige woorden, germanisering tot zgn. $\bar{e}_2$ op; zie 3.1.

In leenwoorden uit het Latijn wordt $\bar{a}$, in de eerste eeuw vóór Christus, nog gesubstitueerd door de van $\bar{a}$ naar $\bar{o}$ vergelijkende klank (zie 1.1 : *Rōmāni*). Daarna, in de 1ste-3de eeuw n. C., toen in het Germaans het stadium $\bar{o}$ bereikt was, werd Latijnse $\bar{a}$ gegermaniseerd tot de naar open uitspraak neigende $\bar{e}$, die trouwens in Zuid-Duitsland omstreeks de tweede eeuw n. C. het stadium $\bar{a}$ bereikt, bv. Lat. *strāta*, Oe. *strāet*, *strēt*, Ohd. *strāza*.

Toch wordt deze Germaanse $\bar{e}$ in Latijnse leenwoorden uit het Germaans en bij de notatie van Frankische namen tot de 5de eeuw n. C. door Latijnse $\bar{e}$ weergegeven, die, nadat in de 5de eeuw Lat. *i* in open syllabe tot $\bar{e}$ was

gerekt, in deze positie ook *i* gespeld wordt. Bv. Germ. *rēd* „raad” in Oudfrans *rei*, *roi*, waarbij de samenstellingen Oudfrans *arroi*, *conroi*, *desroi* (Frans *corroyer*, *désarroï*), en uit het Germaans eveneens ontleend in het Italiaans, Spaans en Occitaans. Of nog Germ. *lēt* „laat” > Lat. *laetus*, *letus*, *litus*.

De adaptatie van Germ. $\bar{e}$ als Romaanse $\bar{e}$ (ook *i* gespeld) duurt nog steeds voort wanneer de Franken $\pm$ 445 Noord-Gallië tot aan de Somme en in 486 tot aan de Loire in bezit nemen en in de daarop volgende decennia ook koloniseren, zuidwaarts in hoofdzaak tot ongeveer Beauvais-Laon.

De spelling *e* en *i* duikt immers, in de naamstammen *flēdi*-, *mēri*- en *rēda*-, in heel wat vrouwennamen op, zowel in de noordelijke zoom van de Romania (bv. in een originele, te Hoi geschreven oorkonde van 866 : *Airedane*, *Gilredane*, *Heldredane*, *Tedredane*, *Weliflīde*, en in de vita s. Fursei, 9de eeuw : *Ermenflīde* te Grandcourt, arr. Béthune) als verder zuidwaarts (bv. in het Parijse polyptichon Irminonis van kort vóór 829), waar sporadisch ook mansnamen met *e*, *i* verschijnen.

Maar vanaf de 6de eeuw straalt de Hoogduitse $\bar{a}$, die in Zuid-Duitsland in of omstreeks de 2de eeuw n. C. uit $\bar{e}$ ontstaan was, ook over Frankrijk en vandaar over het Nederlandse taalgebied uit. Haast alle Germaanse mansnamen en de meeste vrouwennamen in Noord-Frankrijk zijn dan ook, vanaf de 6de-7de eeuw, met deze nieuwe $\bar{a}$ geattesteerd. Bij verkorting treedt *a* op, bv. *Radulfus* > *Raoul*. Frankische woorden in het Romaans worden met $\bar{a}$ opgenomen, bv. *brādan* > Oudfrans *braon*, *hrāta* „honigraat” > *frata* (Reichenauer glossen, geschreven te Corbie), Ofra. *ree*.

In het eigenlijke Nederlandse taalgebied lopen in de 7de-9de eeuw $\bar{e}$ en $\bar{a}$ nog door elkaar, bv. 649 kopie 961

Chrodmarus (geschreven te Sint-Omaars) naast 799 kop. begin 10de *Hathumerus* (geschreven te Wichmond), 745 kop. 961 *Wioradus* naast 723 kop. 961 *Leodredingas* (nu Ledringem; beide geschreven te Sint-Omaars), 704 kop. 961 *Fladebertus* (geschreven Sint-Omaars) naast 830 *Fletwaldus* (geschreven te Gent) (1).

In de Westvlaamse kuststreek duikt spelling *e* nog in de 11de-12de eeuw op: ± 1084 kop. 12de *Boldredus* te Leffinge, 1087 kop. 1141 *Elvredus* te Bredene, 1130 *Herred* te Oudenburg.

Het toponymisch bestanddeel *mēdwō-* wordt hier zelfs tot ± 1300 geregeld met *ee* gespeld: *meet* (eenmaal *ie*: 1190 *Husmiet* te Kadzand), die vervolgens afgelost wordt door *ae* (*maet*), maar nog heden bewaard is in *Meetkerke*. Ook in de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden alsmede veelvuldig in Noordholland blijft de vorm *meet* gehandhaafd in de toponymie; daarnaast duikt in Noordholland, o.m. op Tessel, ook *miet* op (2).

Enkele relicten van *ē* zijn zelfs in een groter gedeelte van het Nederlandse taalgebied bewaard, bv. *leeg* „laag” (tot in Limburg), *weel* en *wiel* „waal, kolk”, *mee kop* „maankop”.

Sporadische spelling met *ie* (*miet*, *wiel*) en de huidige dialectische uitspraak van *leeg* wijzen erop dat de restanten van *ē* gelijkgeschakeld zijn met *e^o* in de evolutieketting *ai* > *e^o* > *i^o* waarvoor zie 5.1. Trouwens is ook in het Fries in een aantal woorden een gelijkaardig samenvallen gebeurd: *miede*, *ried* „raad”, *sliepe* „slapen” met *i^o* net zoals *ien* „een”, *bien* „been”, enz.

(1) M. Gysseling, *Proeve van een Oudnederlandse grammatica I*, in *Studia Germanica Gandensia* 3 (1961), 9-52. M. Gysseling, *De vroegste geschiedenis van het Nederlands, een naamkundige benadering*, in *Naamkunde* 2 (1970), 157-180.

(2) R. Rentenaar, *Mad en made in de toponymie van Westnederland*, in *Naamkunde* 4 (1972), 284-319.

In het Nederlands lijkt dus geen spontane evolutie $\bar{e} > \bar{a}$ maar wel een verdringing van $\bar{e}$ door $\bar{a}$, m.a.w. een expansie van $\bar{a}$ te hebben plaatsgehad. Cf. 7 : palatalisatie van $\bar{u}$.

Deze $\bar{a}$ is vervolgens in het binnenland, en allereerst in Limburg, de weg van de velarisering opgegaan. In het goederenregister van Oudenbiezen, 1280-, is spelling *o* of *oe* algemeen bij haast alle scribenten : *joer, loet, strote, poschen*, enz.

Uitgelokt door e^o, i^o, o^o, u^o in het vocalisch systeem, is in het binnenland (ook bij in open syllabe gerekte *a*) vóór dentaal doorgaans ϱ^o ontstaan, die opgenomen werd in de evolutieketting $\varrho^o > o^o > u^o$ (zie 3.2). In andere posities is in een deel van Oost-Vlaanderen en Brabant $\bar{e}$ gemediaaliseerd tot $\bar{æ}$.

Het kustwestvlaams kent (ook bij in open syllabe gerekte *a*) velarisering alleen vóór dentaal ; deze kan er trouwens nog niet veel eeuwen oud zijn, daar bij verkorting *a* optreedt (*strōtā, strat/ə*).

In een deel van Holland en Zeeland overheerst nog steeds de palataal.

2. De korte vocalen *e, a* en *o*.

Men mag aannemen dat het samenvallen van *a* en ϱ in de 2de-1ste eeuw vóór Christus uitgelokt is door het parallelle naar elkaar toegedreven worden van $\bar{a}$ en $\bar{e}$. Dat de nieuwe klank *a* werd, niet ϱ , is hierdoor te verklaren dat *e* gesloten bleef en dus geen stuwkracht uitoefende op de *a*.

De datering blijkt uit toponiemen in het Nederlandse en Hoogduitse taalgebied, bv. :

Mosa (aldus reeds bij Caesar, 52 v. C.), uitgesproken *mōsā*, werd gegermaniseerd tot *masē* (10de eeuw *Masa*, nu

Maas), doch evolueerde bij romanisering via *muṣa* tot *Meuse*.

Naast de niet-Germaanse naamvorm *Condrusi*, bewaard in het Romaans, is een Germaanse naamvorm overgeleverd in de inscriptie (1ste-4de eeuw n. C.) *matronis Cantrustei-habus*. De etymologie is : IE. *com* „samen” (Germ. *ham* in *ham-edii* „samenzweerders”) + *drusti-* > Germ. *trusti-* (Pokorny 216, cf. Mlat. *trustis* „trouw”, met ablaut Gotisch *trausti* „verbond”), dus „de verbondenen, de bondgenoten”. Zo nog *Vocallineihis* naast *Vacallineihis*, matronen die vereerd werden te Pesch.

Germanisering van *o* tot *a* is, blijkens de oude vormen, eveneens opgetreden in : Mainz, Worms, Vogesen, Arlon, enz.

De *a* is reeds geattesteerd in de volksnamen *Caemani* en *Caerosi* bij Caesar, 52 v. C., afgeleid van *haima-* „woning” (dus : „die een vaste woonplaats hebben”) uit IE. *koimo-*, resp. *haira-* „grijsharig > eerbiedwaardig” uit IE. *koiro-* „grijs”.

Maar plaatsnamen met *o* die pas in de Romeinse tijd ontstaan, bewaren hun *o* : *Colonia*, gesticht in 50 n. C., nu Keulen, Köln ; *Mosella*, blijkbaar een Latijns diminutief van *Mosa*, nu Mosel ; *Bonna*, reeds geattesteerd ± 107 n. C., nu Bonn ; *Cortoriaco*, nu Kortrijk ; enz. De rivier-naam *Rodana*, die voortleeft in Aardenburg, Ronse, Roanne, Ruesnes, is zeer waarschijnlijk een migratiennaam uit Romeinse tijd, naar het voorbeeld van de *Rodanus* > Rhône in Frankrijk.

Binnen het Germaans zelf ontstaat een nieuwe *o* als positievariant van *u* wanneer de volgende syllabe een *a* bevatte (*a*-umlaut, cf. 4.1). In het Nederlands en het Engels nemen veel minder woorden aan de *a*-umlaut deel dan in het Hoogduits. De nieuwe *o* wordt vervolgens gefonemiseerd.

Parallel met *u* en *o* traden ook *e* en *i* als complementaire varianten op, zodat men mag aannemen dat *e* en (de nieuwe) *o* nog enige tijd gesloten vocalen waren.

Maar ten tijde van de Frankische kolonisatie in Noord-Frankrijk, in de 5de-6de eeuw dus, waren *e* en *o* meer open geworden. Voor de ϵ blijkt dit uit de gelijkschakeling met Romaanse ϵ , niet met Romaanse *e*: *fehū* > Ofra. *fieu*, nu *fief*; *medu* „mede, honigdrank” > Ofra. *mies*. Voor de ϱ uit de gelijkschakeling met Romaanse ϱ , niet met Romaanse *o*, bv. *roþ* „gerooid bos” > 1097 kop. $\pm$ 1300 *Ruoth*, 1154 *Rueth*, nu *Rœulx*, en 1150 *Ruez*, nu *Le Rœulx*; *hosa* > Ofra. *huese*; *Gairbodo* > *Grebuede*. Wanneer in de 8ste eeuw door *i*-umlaut (nivellering) uit *a* een nieuwe *e* ontstaat die gesloten is, schuift deze in de loop van het umlautsproces dan ook langs de oude open ϵ heen. Het Aarschots bv. bewaart nog steeds deze open ϵ en gesloten *e* (1).

3. $\bar{e}_2$ en $\bar{o}$.

3.1. $\bar{e}_2$.

Het Germaanse systeem van lange vocalen werd door elkaar geschud ingevolge het binnendringen van een nieuwe klank, de zogenaamde $\bar{e}_2$, die in feite een tweetoppige $\epsilon\epsilon$ was met heterogene herkomst:

a) afwijkende evolutie van *ei*, die normaal, in de 1ste-2de eeuw n. C., door nivellering evolueerde tot *ii* en vervolgens samengetrokken werd tot $\bar{i}$. De $\bar{e}_2$ zou hier dus aanvankelijk een gesloten tweetoppige *ee* geweest zijn en, evenals *ii*, ontstaan zijn in de 1ste-2de eeuw n. C. Opvallend is dat, bij evolutie van *ei* tot *ee*, meestal een *r* voorafgaat of volgt, bv. IE. *kei-r* > Got. *hēr*, Ohd. *hēr*, *hear*,

(1) J. L. Pauwels, *Het dialect van Aarschot en omstreken*, Brussel 1958.

hiar, hier, Mnl. *hier* (1). Dat niet alleen volgende, maar ook voorafgaande *r* de kwaliteit van een vocaal kan beïnvloeden, blijkt bv. ook uit Westvlaams *roʒə, kroʒnə, troʒn*, Oostvlaams *rȳzə, krȳnə, trȳn*, uit Latijn *rosa, corona, thronus*.

b) ontlening van Belgische of Keltische toponiemen, waar weer meestal IE. *ei* ten grondslag ligt en *r* voorafgaat of volgt, bv. *Rēmos* > Mnl. *Riemen* naast Frans *Reims*, bij IE. *preimo-* (IE. *prei-* „voormalig, oud” of „lief”).

c) samentrekking bij reduplicerende werkwoorden, bv. Got. *haihald*, Ohd. *hialt*, kustmnl. *helt*, Nl. *hield*.

d) ontlening van Romaanse woorden met tweetoppige *ee*, die in de 6de eeuw ontstaan was uit *e* (2), bv. :

breve > Frans *brief*, Ohd. *brīaf*, Nl. *brief*.

febris > Frans *fièvre*, Ohd. *fiēbar*.

Petrus > Frans *Pierre*, Nl. *Pieter*.

graecus > Ofra. *griēu*, Nl. *griek, kriek*.

speculum > Ohd. *spiagal*, Nl. *spiegel*.

presbyter > Ohd. *prēstar, priēstar, priast*, Oe. *preost*, Nl. *priester*.

e) ontlening van Latijnse woorden met *ē*, bv. :

bēta > Ohd. *bieza*, Nl. *biet*.

rēmus > Ohd. *riemo*, Nl. *riem*.

rēgula > Ohd. *rigil*, Nhd. *riegel*, Mnl. *rēgel, richel*.

tēgula > Ohd. *ziagal*, Mnl. *tēgel, tichel*, ook in het toponiem 866 kop. 18de *Tigelrodo*, nu Tielrode.

thēca > Ohd. *ziahha*, Mnl. *tēke, tīke*.

mensa > *mēsa* > Got. *mēs*, Ohd. *meas, mias*.

(1) Zie de lijst bij Gysseling, *Proeve van een Oudnederlandse grammatica I*.

(2) Pierre Fouché, *Phonétique historique du français, II. Les voyelles*, Paris 1969^a, pp. 223 en 229.

Ook hier treedt soms voorafgaande of volgende *r* op ; in het geval van *mensa* > *mēsa* is er een in het Latijn genasaleerde lange vocaal geweest.

f) evolutie uit *e*, *i* + *r* :

IE. *mizdho-* > Got. *mizdō*, Oe. *meord*, *mēd*, Ohd. *mēta*, *meata*, *miata*, *mieta*, Mnl. *miede*.

Germ. *wiz* > Got. *weis*, Ohd. *wir*, Limburgs (in teksten vanaf 13de eeuw) *wir*, *we*, Westvlaams (in teksten vanaf 13de eeuw) *wie*, Mnl. *wī*, Nl. *wij*.

Germ. *hiz* (ontstaan door kruising van *iz* : Got. *is*, Ohd. *er*, en van *hi*) > Ohd. (in Midden-Duitsland) *her*, Limburgs (in teksten vanaf 12de eeuw) *her*, *he*, Westvlaams (in teksten vanaf 13de eeuw) *hie*, nu *jə*, Mnl. *hī*, nu *hij*. Het Fries en het Limburgs bewaren de vorm met *r* nog steeds wanneer het werkwoord voorafgaat : Fries *jowter*, Limburgs *geefter* „geeft hij”.

Germ. *miz* > Ohd. *mir*, Westvlaams *mie* (teksten 13de eeuw), Mnl. *mī*, nu *mij*.

Germ. *per* > Ohd. *ther*, *der*, Limburgs (teksten vanaf 12de eeuw) *der*, Mnl. *die* (lidwoord mannelijk enkelvoud).

Er kan niet redelijk aan getwijfeld worden dat in al deze categorieën (a-f) eenmaal een uitspraak tweetoppige *ee*, *ēē*, *e^o* of iets dergelijks gold. Op grond van de jongere evolutie en het parallellisme met $\bar{e} > \varnothing\varnothing$ mag men aannemen dat ze zijn samengevallen tot *ēē*, dezelfde klank die ook in het Frans uit *ē* ontstaan was in de 6de eeuw. De verdere evolutie, vooral in het Oudnederlands en het Oudhoogduits (de twee talen die aan het Frans grenzen, cf. 3.2), is in principe dezelfde als in het Frans (ook het centraal Italiaans en het Spaans), al loopt ze er niet volkomen parallel mee. Zoals in het Frans, is er een steeds verder schrijdende differentiatie van de twee bestanddelen van de diftong, precies het tegenovergestelde dus van de nivellering die aan de dissimilatie voorafgaat.

In het Oudnederlands en het Oudhoogduits is de evolutie geweest : $e\bar{e} > e\bar{e} > ea > ia > i^{\bar{a}}$, met monoftongering tot $\bar{i}$ aan het einde van de ketting. Het ontwikkelingsproduct is dus samengevallen met dat uit *eu* (zie 4.1). Het kustnederlands, en met name het Westvlaams, staat, zoals gewoonlijk, een schakel lager in de ketting (m.a.w. meer open uitspraak) ; hier is de evolutie geweest : $e\bar{e} > e\bar{e} > ea > e^{\bar{a}} > i^{\bar{a}}$. In Wvla. *besta*, Ovla. *bista* is de klank samengevallen met het ontwikkelingsproduct uit Germ. *ai*. In *tegel* en *regel* is verkorting $i^{\bar{a}} > i$ en vervolgens rekking tot $\bar{e}$ in open lettergreep opgetreden (naast bewaarde *i* door sluiting van de lettergreep vóór *l* : *richel*, *tichel*). In Wvla. *spēgal* is er monoftongering $e^{\bar{a}} > \bar{e}$ geweest.

3.2. $\bar{q}$.

Parallel met $e\bar{e}$ is een tweetoppige $o\bar{o}$ ontstaan uit $\bar{q}$. De verdere evolutie in het Oudnederlands en het Oudhoogduits is : $o\bar{o} > o\bar{o} > u\bar{o} > u^{\bar{o}}$, met monoftongering tot $\bar{u}$ aan het eind van de ketting. Sporadisch komt $o\bar{o} > oa > ua > u^{\bar{o}}$ voor (1).

Het tweetoppig worden met aansluitende dissimilatie (diftongering) kan door systeemdwang verklaard worden. Niettemin valt het op dat de diftongering het intensiefst is in de twee Germaanse talen : Oudnederlands en Oudhoogduits (en binnen dit laatste allereerst in het Frankisch en het Alamannisch, pas later in het Beiers), die direct aan het Frans grenzen, zodat een geografische samenhang met de Franse evolutie $\bar{q} > o\bar{o} > o\bar{o} > u\bar{o}$ (die daarna een andere weg inslaat) onmiskenbaar is.

De reeds in de 8ste eeuw geattesteerde spelling *uo* duikt nog in de 13de eeuw op in sommige teksten, vooral in de

(1) Uitvoerig materiaal in mijn *Proeve van een Oudnederlandse Grammatica I*.

Gentse leprozenstatuten van 1236 en in de *Tristant* ($\pm$ Arnhem-Nijmegen, schrift midden 13de eeuw).

De Brabants-Limburgse spelling *ue* (reeds 1135 *Hobuechen*, nu Hoboken) gaat duidelijk terug op een uitspraak *u^ə*, de Vlaamse spelling *oe* (reeds in 1161 *Moer*) op een uitspraak *o^ə*. Spelling *o* wijst bijgevolg oorspronkelijk eveneens op uitspraak *o^ə*, spelling *u* op *u^ə*.

De afwijkende spelling 1275 *Barvouet* te Calais (waarin *ou* een aan het Frans ontleende spelling voor *u* is) verraadt duidelijk een uitspraak *u^ə* of *u^{wə}*.

Het kustnederlands, en met name het Westvlaams en het Hollands, staat ook wat deze klank betreft een schakel lager in de evolutie (m.a.w. meer open uitspraak). De ketting was hier blijkbaar : *oq > oq > oa > o^ə > u^ə*. In het Hollands is *o^ə* soms gemonoftongeed tot *ō*. In het Westvlaams en het Fries is *u^ə* verkort tot *u* vóór labiaal en gutturaal (*doek*, *hoep(el)*), maar *u^ə* gebleven vóór dentaal (*bloet*, *voet*, *foet*, *stoel*). De Friese stijgende diftong *wo* is vermoedelijk ontstaan uit *oq*.

4. De umlaut.

4.1. De umlaut is een van de nivelleringen die in het Germaans opgetreden zijn van de 1ste tot de 8ste eeuw. Bij *i*-umlaut gaat nivellering gepaard met palatalisering.

Tot deze nivelleringen behoren :

a) de evolutie *ei > ii* (resp. *ei > ee*) in de 1ste-2de eeuw n. C.

b) de evolutie *e > i* vóór *n*, *m* + consonant of vóór *i* van de volgende lettergreep, in de Romeinse tijd. Ook leenwoorden uit het Latijn nemen daaraan deel, bv. *ceresia > Oe. cirisbeam*, Ohd. *kirsa* (Nl. *kers* : in het Nederlands, met uitzondering van Limburg, is *ir > er* geworden,

in hoofdzaak in de 11de eeuw). Een leenwoord uit het Belgisch is het toponymisch bestanddeel *dereg-ti* > *dirigti* > *dricht* > *drecht* „veer” (bij IE. *dereg-* „trekken”, Pokorny 209).

c) de evolutie *i* > *e* vóór *a* van de volgende lettergreep, eveneens in de Romeinse tijd.

d) de evolutie *u* > *o* vóór *a* van de volgende lettergreep. Ze heeft zich in het Nederlands en Engels in veel minder woorden doorgezet dan in het Hoogduits.

e) de evolutie (ontleende) *o* > *u* vóór *n* + consonant of vóór *i* van de volgende lettergreep : Lat. *pondo* > Got. Ond. Oe. *pund* ; ± 107 kop. 11de *Tolbiaci*, 7de-8ste *Tulbiaco*, nu Zülpich.

f) de evolutie *eu* > *eo* > *ep* > *ip* > *i²* (dit laatste bereikt in de 9de eeuw), waarnaast in Vlaanderen en Noord-Nederland ook *eu* > *eo* > *ep* > *ea* > *ia* > *i²* voorkomt. In het binnenland volgt monoftongering tot *i* aan het eind van de ketting. De kust kent een evolutie *eu* > *eo* > *ep* > *ea* > *e²* > *i²*. De hier geschetste evolutie kwam in het Noorden en het Oosten evenwel alleen voor wanneer geen umlautsfactor volgde ; in Vlaanderen, Brabant, West-Limburg en een deel van Holland daarentegen ook vóór umlautsfactor. In Limburg ligt de grens halfweg Sint-Truiden en Tongeren. Vóór een umlautsfactor was de evolutie in het Noorden en het Oosten : *eu* > *iu* > *iy* (palatalisatie, dus 8ste eeuw) > *yy* > *ȳ* (dit laatste bereikt in de 11de eeuw). In het Fries is uit *ia* en *iu* een stijgende diftong ontstaan : *ja*, *ju* (1).

Met uitzondering van de hierna te bespreken Friese

(1) Overvloedig materiaal bij M. Gysseling, *Proeve van een Oudnederlandse grammatica II*, in *Studia Germanica Gandensia* 6 (1964), 9-43.

umlaut van lange vocaal en van de umlaut in het leen-suffix *-ārja-*, die ook in het Land van Aalst en te Gent is doorgedrongen, kent Vlaanderen en Holland, in tegenstelling met Brabant, Utrecht en al wat verder oostwaarts ligt, alleen umlaut van korte vocaal : *a* en *u*. Umlaut van korte *a* wordt daarenboven verhinderd door bepaalde consonantverbindingen, inz. *cht* ; hij treedt evenmin op vóór neventonige suffixen zoals *-ing*, *-īn*, *-ig*.

4.2. Umlaut van *a*.

De umlaut van *a* moet men zien als een geleidelijk voortschrijdende nivellering, die via *ē* naar *e* verlopen is, en in het Oudnederduits zelfs naar volledige nivellering neigt (*baki* > *beki* > *biki*). Hij wordt grafisch zichtbaar in de 8ste eeuw : *e*. Het Aarschots onderscheidt nog steeds gesloten umlauts-*e* en open oude *ē*. In Vlaanderen zijn beide tot *ē* samengevallen.

Vanaf de Denderstreek oostwaarts treedt de umlaut ook op in posities waar hij meer westwaarts ontbreekt, bv. Geraardsbergen 1283 *vlemsch* uit *flamisk*, Grimbergen 1298 *wonechtech*.

Ook in het Waalse dialectgebied nemen heel wat Germaanse of gegermaniseerde plaatsnamen aan de umlaut deel, bv. 8ste kopie 11de *Florechia*, 1149 *Floreffia*, nu Floreffie, uit *Flōr-ahwja-* ; 1209 *Jemepe*, nu Jemeppe-sur-Sambre, uit *Ganu-apja-* ; 1087 *Merbies*, 1107 *Merbis*, nu Merbes, uit *mari-baki*. Opnieuw biedt het westen, d.i. het Picardische dialectgebied, meer weerstand, bv. 1134 kop. 13de *Scalnafia*, nu Escanaffles, of 1164 *Gamapia*, nu Guémappe.

In schaarse gevallen zijn Frankische leenwoorden in het Frans met umlaut opgenomen, bv. *héberge* (in de Reichenauer glossen, Corbie, 9de eeuw, *heribergo*) uit *hari-berga*.

In suffixen of als suffix aangevoelde bestanddelen treedt vaak volledige nivellering op : $a > e > i$. Geheel in tegenstelling met deumlaut in beklemtoonde lettergreep, ligt ditmaal de grootste intensiteit in West-Vlaanderen, dat hier een duidelijke samenhang met Engeland vertoont, bv. :

Lat. *castanea* > Ohd. *chestinna* ; Lat. *campania* > de Kempen (1203 *Cempinne*, genitief) en diverse plaatsnamen Kempen (10de e. *Campinni*).

ök-anja- > 797 kop. begin 10de *Ocanni*, 799 kop. id. *Okinni*, nu Oeken, onder Brummen, Gelderland.

Het suffix *-agjōn-*, ontleend aan het Belgisch en voor het eerst geattesteerd in de Lex Salica : *stallachia* (met Gotische spelling *ch* voor *g*), wordt *-egge*, in West-Vlaanderen (ook te Oudenaarde) *-igge*.

ganu-apja- > 949 *Ganipi*, nu Gennep, Limburg.

neun-ahwja- > 821 kop. ± 1300 *Neonifio*, 1088 *Ninive*, nu Ninove.

Als suffix aangevoeld *skapi-* > *skepi* > *skipi*. De variant met *i* is Westvlaams, die met *e* Oostvlaams, die met *a* (*schap*, met vroeg wegvallen van eind-*i*) Brabants ; in het Land van Aalst komt zowel *e* als *a* voor.

Deze vaststelling doet ook een gereede verklaring aan de hand voor de afwijkende evolutie van de namen op *-bak-ja-*, secundair ook *-baki* „beek”, in Henegouwen : men is dit als een suffix gaan beschouwen. Bv. : *twai-bakja-* > *tubakja* > 1217 *Tubise*, nu Tubize ; *gurwa-bakja-* > 1057 *Jorbisa*, nu Jurbise ; 1194 *rivulus qui dicitur Straubise* ; *lauh-bakis* > *lobagas* > *lobajas* > 10de *Laubias*, nu Lobbes. In de naam Lobbes, en in de andere namen met *baki* > *-be*, zijn tegelijk Germaanse en Romaanse klanktendensen aan het werk geweest : een symptoom van de individuele tweetaligheid van de Franken in de loop van het romaniseringsproces.

4.3. Umlaut van *u*.

Parallel met de umlaut $a > e$, mag men de umlaut $u > y$ dateren in de 8ste eeuw. Het binnenland bewaarde *y*. In het Westnederlands en het Fries werd deze *y* nog in de 8ste eeuw ontrond tot *i*. Vroege voorbeelden hiervan zijn : 791 kop. 941 *Locwirde*, later Lokewarde, onder Aardenburg, en 786-87 kop. 1191 *Chinicwirde*, nu Kenwerd, onder Oldehove, Groningen, telkens met Germ. *wurpi* „kunstmatige heuvel in het zeekeigebied”. Waar in latere tijd in diverse woorden, inz. in Oost-Vlaanderen en Holland, *i* door *y* teruggedrongen werd, is hiervoor mediale Δ in de plaats gekomen.

Ook de *u* die vóór *i* in Latijnse leenwoorden uit *o* ontstaan was, neemt aan de umlaut deel : $\pm$ 107 kop. 11de *Tolbiaci*, 7de-8ste *Tulbiaco*, 975 *Zulbiche*, nu Zülpich ; *solea* „zool” > Mnl. *sulle*, *sille* „drempel” ; enz.

In open lettergreep wordt *i* tot $\bar{e}$ gerekt, allereerst in Oost-Vlaanderen in de 10de eeuw (zie 6). Men mag aannemen dat de parallelle rekking $y > \bar{e}$ in open syllabe daarmee gelijktijdig is. Het duurt echter tot in de 13de eeuw vóór deze $\bar{e}$ in het Nederlandse spellingsysteem door een apart teken weergegeven wordt, namelijk *ue* of *eu*. Tot dan toe gold spelling *o* immers zowel voor *o* als voor de umlaut daarvan, precies zoals ook de letter *u* zowel *u* als *y* aanduidde.

De spelling *ue* voor $\bar{e}$ kon immers pas uit het Picardisch overgenomen worden toen hier, in het begin van de 13de eeuw, de uit *ue* ontstane *we* tot $\bar{e}$ was gemonofoon-geerd en met $\bar{e}$ uit *eu* uit *ou* samengevallen. Bv. 1076 *Golesin*, 1104 *Gulesin*, 1111 *Guelesin*, 1221 *Geulesin*, nu Gœulzin. Voor spelling *eu* cf. 7.

De oostelijke grens van de ontronde vormen verschilt van woord tot woord. In de 13de eeuw ligt ze soms in de Denderstreek, soms tussen Zenne en Dijle.

Tot een heel klein gebied, nl. Pas-de-Calais, beperkt is *mille*, *melle*, beantwoordend aan Engels *mill*, uit Lat. *molina*. Zonder ontronding Wvla. *mōlən*.

Het westelijke *brigge*, uit *brugjō-*, komt ook nog voor te Gent. Het wordt in de 13de eeuw in een groot deel van West-Vlaanderen gerond tot *brugge* (cf. ibidem *ridder* > *rudder*); Gent volgt in het begin van de 14de eeuw.

Gent en Oudenaarde hebben nog het westelijke *dinken*, Grimbergen reeds het oostelijke *dunken*, uit *punkjan*.

Vlaams *stic* en Brabants *stuc*, uit *stukja-*, lopen door elkaar in de Denderstreek, te Mechelen en te Antwerpen.

Het westelijke *littel*, uit *lutil*, treft men nog aan te Mechelen, Tervuren en Kortenberg, het oostelijke *luttel* reeds te Antwerpen en te Erps (ten westen van Leuven). Westelijk West-Vlaanderen heeft *littel*.

De vorm *evel*, uit *uðil*, is Vlaams-Brabants, *ovel* (uit te spreken *øval*) Limburgs.

Eigenaardig is dat *selen*, *sellen* „zullen” in hoofdzaak Hollands-Brabants is (+ Land van Aalst), hoewel ook Veurne *sel* naast *sal* heeft. De moeilijk te beoordelen palatalisatie is ook Oudfries (*skel*, *skil*, *skilun*, *skelen*) en Oud-northumbrisch (*scylun*, *scilun*) (1).

In sommige toponiemen lopen eeuwen lang geronde en ontronde vormen naast elkaar, bv. :

Aardenburg. Naast *Rodana*, naam van de waterloop waarnaar deze stad genoemd is (707 kop. 941 *in pago Rodaninse*), is een nevenvorm *Rodina* ontstaan (839 *in pago Rodininse*). Via te reconstrueren *rudina* > *rydina* > *ridina* leidde deze tot 1089 *Redenburg*, waaruit, met verspringing van *r*, 1177 *Erdenburg* en, met kustnederlandse evolutie *er* > *ar*, 1187 *Ardenburg*. Zonder ontronding leeft

(1) Walther Steller, *Abriss der altfriesischen Grammatik*, Halle 1928, § 104. A. Campbell, *Old English Grammar*, Oxford 1959, § 176.

de naam voort in de familienaam $\pm$ 1223 *van Rodenborch*, 1340 *van Reudenborch*, $\pm$ 1362 *van Ruedenborch* te Oostakker.

Rupelmonde (1171 *Rupelmunda*), gelegen aan de Rupel (uit *Rupila*). Sporadisch zijn ontronde vormen geattesteerd : 1187 *Ripelmunda*, 1340 *Ripelmonde*, *Repelmonde*. Het lange bewaren van *y* en *i* is ongetwijfeld aan geminatie van *p* vóór *l* toe te schrijven.

Huldenberg, arr. Leuven : 1153 enz. *Hildeberga* naast 1154 enz. *Huldeberga*, bij *hulpi-* „neigend, hellend”.

In Vlaanderen en Holland was, door de ontronding $y > i$, onderbezetting van het foneem *y* ontstaan. Dit lokte een verschuiving van *u* in de richting van *y* uit, nl. tot mediale Δ . Deze medialisering had evenwel niet plaats vóór *n* + consonant en was ook tot een kleiner gebied beperkt. In gesloten lettergreep is Δ meestal bewaard (*w Δ lf*, *n Δ nə*). In open lettergreep werd ze tot $\emptyset$ gerekent : *vøgal*. Enkele regionaal beperkte rekkingen tot $\bar{o}$ mogen ongetwijfeld aan het achterwege blijven van de medialisering toegeschreven worden. Bij *slōter* kan contaminatie met *slot*, *gesloten* in het spel zijn. Bij het deftige woord *koning* is er ongetwijfeld invloed van het ABN (spellinguitspraak) (1).

4.4. Umlaut van lange vocaal en diftong.

Umlaut van $\bar{a}$ kwam in de 13de eeuw westwaarts voor tot in de Denderstreek ; in het leensuffix *-ārja-* uit Lat. *-ārius* daarenboven in het Land van Aalst en de streek van Gent (bv. $\pm$ 1230-33 *Lambertus de Molnere*, Gent). De westelijke grens van umlaut van Germ. $\bar{a}$ loopt thans

(1) J. Taeldeman, *De ontwikkeling van ogm. u in het westelijke en centrale Zuiden*, in *Handelingen Commissie Toponymie Dialectologie* 45 (1971), 163-270.

ongeveer van Geraardsbergen over Aalst, Antwerpen en Breda naar Muiden, Die van Germ. *au* ligt iets meer oostelijk.

Denkelijk is de umlaut van lange vocaal en van diftong even oud als die van korte vocaal, dus 8ste eeuw. De onbetoonde *i* die de umlaut bewerkt heeft, is immers in de 9de eeuw tot *ə* verzwakt. Door ontoereikendheid van de spelling komt deze umlaut echter pas in de 13de eeuw grafisch tot uitdrukking. De tekens *o* en *u* duiden immers ook de umlaut van deze vocalen aan. Van $\bar{a}$ was de umlaut denkelijk oorspronkelijk een palatale $\bar{a}$. Te Aarschot is hij nu $\bar{e}$. Dit stadium is waarschijnlijk bereikt in de 13de eeuw, daar vanaf die tijd umlaut van $\bar{a}$ weergegeven wordt door *e*, bv. *greve* „graaf”.

In de evolutiekettingen $\bar{e} > \dots > \bar{u}$ (zie 3.2) en *au* > $\dots > u^o$ (zie 5.2) is umlaut denkelijk opgetreden in het stadium *oo* of *oo*, dat ø of æ^o werd, hetgeen verder evolueerde tot *y^o*, met tenslotte monoftongering tot $\bar{y}$ resp. ontronding tot *i^o*.

In Brabants *brȳr*, uit Germ. *brōþar*, blijkt de spelling (*bruder*, o.m. in Sente Lutgart) reeds in de 13de eeuw gelijkgeschakeld met de umlautgevallen, is de palatalisatie toe te schrijven aan de voorafgaande *r*.

Umlaut van lange vocaal en diftong komt wel vroegtijdig in de spelling tot uiting in het Fries, omdat hij in deze taal gepaard gaat met ontronding. Bv. bij Germ. $\bar{e}$: 793 kop. begin 10de *Hredgaerus*, 796 en 805 kop. id. *Hredgerus*, grondbezitter in de buurt van Doornspijk, bij Germ. *hrōþi*- „roem”. Spelling *e* verbeeldt hier hoogstwaarschijnlijk uitspraak e^o . Later is in het Fries e^o geëvolueerd tot *i^o*.

Ontronde umlaut van lange vocaal is op diverse plaatsen in de kuststreek geattesteerd :

umlaut van $\bar{e}$: Zwieten (9de kop. eind 11de *Suetan*), gelegen aan de Zwiet (Germ. *Swōtjōn*- „de zoete”) in de

gemeente Zoeterwoude (1205 *Sotrewold*), waarvan de naam de niet umgelautete vorm bewaart.

1260 *wenesdaghes* in een te Grauw bij Hulst geschreven oorkonde, uit *wōdinas dag*, cf. Eng. *wednesday*, Oudfries *wēnsdei* ;

umlaut van *ū* : 1213 *Couderheiden*, 1217 *Coude heide*, 1239 *Coude hide*, een voormalige vissershaven onder Schoondijke, bij *hide* „kleine haven”, dat in diverse kust-westvlaamse toponiemen optreedt (Koksijde, enz.), uit Germ. *hūpi-*, cf. Oe. *hȳp*, Engels *hūthe*, Ond. *hūth*. In Coudeheide is de ontwikkeling tot *ei* te vergelijken met de Friese evolutie van *ē* tot *ei* vóór dentaal + oorspronkelijke umlautsfactor eind 11de-12de eeuw, bv. *breid* naast *brēd* „bruid” uit Germ. *brūpi* (1) ;

1187 *hyrland* „huurland”, geschreven te Ieper, gelijktijdige kopie Brugge (grafelijke rekening), bij Oe. *hȳrian* (Eng. *hire*), Ofri. *hēra*, Nhd. *heuern*, uit Germ. *hūrjan* ;

hiden „verbergen” in de Reinaert, waarvan de te Gent schrijvende auteur denkelijk afkomstig was van Hulst, bij Oe. *hȳdan* (Eng. *hide*), Ofri. *hēda*, Mnd. *hūden*, uit Germ. *hūdjan*.

5. Germaans *ai* en *au*.

Nivellering trad, in de 7de-8ste eeuw, ook op bij de Germaanse diftongen *ai* en *au*. Telkens zijn twee uiteenlopende evoluties te bespeuren :

ai (met palatale *a*) werd enerzijds *ei*, anderzijds *ae* > *aē* > *eē* > *eĕ* > *e^o* > *i^o* ;

au (met velare *a*) werd enerzijds *ou*, anderzijds *ao* > *aō* > *oō* > *o^o* > *u^o*.

De evolutieketting ligt een schakel lager dan die van

(1) Gysseling in *Proeve* II, 39.

Germ. $\bar{e}_2$ en $\bar{o}$. Het stadium $e\bar{e}$ resp. $o\bar{o}$ kan dus pas bereikt zijn nadat de oude $e\bar{e}$ reeds tot $e\bar{e}$, de oude $o\bar{o}$ reeds tot $o\bar{o}$ was gedissimileerd. Ook hier liggen de kustdialecten nogmaals een schakel lager dan het binnenland, m.a.w. meer open uitspraak.

De oostelijke helft van Belgisch Limburg alsmede Nederlands Limburg noordwaarts tot Venlo, neemt nog deel aan de Hoogduitse distributie, waarbij $ai > ae > e^o$ alleen optreedt vóór h, r, w , alsmede $au > ao > o^o$ alleen vóór dentaal en h , doch $ai > ei$ alsmede $au > ou$ in alle overige posities.

Naar het westen toe neemt het aantal gevallen met $ai > ei$ trapsgewijze af. Brabant en zelfs Holland kennen veel meer ei dan Vlaanderen, waar ei vooral vóór $d +$ umlautsfactor lijkt voor te komen, bv. *heide* (1).

5.1. *ai*.

De spelling *ai* duikt nog op in 726 kop. eind 11de *Marith-haime*, nu Merm, onder Elst, Gelderland.

Het stadium *ae* treffen we reeds aan in namen van merovingische muntmeesters (7de-8ste eeuw), namelijk : *Aigoberto* = *Aeigobertus*, te Parijs (germ. *aiga-* „eigen, bezit”); *Aegomundo*, te Parijs; *Aigoaldo* = *Aegoaldo*, te „Lennacas”; *Aegulfo*, in Vendée; *Gaeroal[dus]*, te Doornik (germ. *gaiza-* > *gaira-* „speer”). Desgelijks in handschrift C 5 (eind 8ste eeuw, geschreven te Luxeuil) van de $\pm$ 587 opgestelde proloog van de Lex Salica : *Bodachaem*, *Salachaem* (germ. *haima-* „woning”).

Eveneens in enkele namen opgetekend te Wichmond (telkens kopie begin 10de, Werden) : 794 *Hildigerus* = 797 *Hildigaeri* (gen.); 793 *Hredgaeri* = 796 *Hredgeri*

(1) A. Van Loey, *Over Westmnl. ê/ei*, in *Verslagen en Mededelingen Kon. Vlaamse Academie Taal- en Letterkunde*, 1967, 31-85.

(gen.) ; 793 *Enedseae*, *Seaeuwald* (*saiwi-* „zee”). Ook in 721 kop. 1191 *Herelaef*, getuige te Bakel (Noordbrabant), opgetekend te Echternach (germ. *laiba-* „zoon”), en in 790 kop. ± 920 *Aehardus*, opgetekend te Prüm (germ. *aivō-* „wet”). Cf. nog 795 kop. begin 10de *Eerici*, *Aeerici* = 796 kop. id. *Eerici* (gen.), opgetekend te Werden.

De spelling *ae* komt in de 8ste eeuw, hoewel alleen vóór *h*, *r*, *w*, eveneens voor in het Hoogduits.

Spelling *e*, waarachter vermoedelijk *ee*, *ee*, later *e* schuilgaat, treffen we eveneens reeds in de 8ste eeuw aan (zie ook voorbeelden hierboven) : 737 kop. 941 *Ekeningahem*, geschreven te Gent ; 745 kop. 10de *Hrochashem*, nu Roksem, geschreven te Sint-Omaars ; 796 kop. begin 10de *Bidningahem*, geschreven te Wichmond ; 788 kop. 961 *Madallebus*, geschreven te Sint-Omaars ; 808 kop. id. *Eclohum*, geschreven ibidem ; 838 kop. 941 *Heembeke*, nu Hembeke onder Paulatem, geschreven te Gent.

Afwijkende grafieën met *ai* of *ei* vóór *m* of *n* in het Westen mogen blijkbaar als romaniserende spellingen beschouwd worden, bv. : 966 kop. 15de *Ippingohaim* (nu Eppegem) en *Hathaim* (nu Hattain, onder Baisy-Thy), geschreven te Nijvel ; 776 kop. 961 in *Loningaheimo* (nu Leulinghen), geschreven te Sint-Omaars ; 847 kop. ± 1300 *Ricoluvingaheim* (nu Rijkegem, onder Tielt), geschreven te Saint-Amand ; 868 kop. 18de *Amolringenheim* (nu Amelgem, onder Brussegem), *Eroldingenheim* (nu Erondegem), *Geveringenheim* (nu Gevergem, onder Moorsel), *Makingenheim* (nu Makegem, onder Oudegem), geschreven te Lobbes ; ± 868 kop. 10de *Heringheim*, *Turbodingheim* (nu Turbinghen, onder Le Portel), *Walbodingheim* (nu Wabinghen, onder Outreau), in de miracula s. Wandregisili, geschreven te Fontenelle. Dergelijke grafieën, eveneens zulke met *a*, duiken ook in latere tijd op in Romaanse plaatsnamen (bv. ± 1175 *Stainvord*, 1189 *Steinvort*, nu

Estaimbourg) of in Romaanse scriptoria (bv. 1115 *Stanfort* geschreven te Arras, 1125 *Steinfort* geschreven te Marchiennes, 1126 *Stainfort* geschreven te Auchy, nu Steenvoorde; 1215 *Stainwerc* geschreven te Chocques, nu Steenwerk; 1168 *Rollingeham* geschreven te Loos, nu Rollegem).

Grafieën met *heim* zijn daarentegen wel autochtoon in Limburg, bv. 1065 *Kyrcheim*, nu Kerkom; 1144 *Gotheym*, nu Gotem.

Spelling *a*, waarachter vermoedelijk *a*^o schuilgaat, eveneens ontstaan uit *ae*, treffen we in hoofdzaak in het Oudfries gebied aan, bv. 9de kop. eind 11de *Garburg*, *Garhard*, *Garhelm*, *Thrudlaf*, mancipia op Wieringen, geschreven te Utrecht.

In het Fries is *a*^o uit *ae* uit *ai* gelijkgeschakeld met *a*^o uit *ao* uit *au*. In beide gevallen was de evolutie blijkbaar *a*^o > *e*^o > *e*^o, bv. Fries *meor*, gespeld *mear* „meer”, net zoals *beom*, gespeld *beam* „boom”.

Friese relicten zijn: *asige* 14de-16de eeuw in Holland (Oudfries *asega*), *scoutate* 13de-15de eeuw in Zeeuws-Vlaanderen en de Zeeuwse eilanden (Oudfries *skeltata*), *Haamstede*, *ladder*, enz. (1). Zijn redding in deze woorden dankt de klank ongetwijfeld aan monoftongering tot *ā*. Het is onzeker of 1084 kop. 1141 *Ernigaham*, nu Eernegem, moet beschouwd worden als een frisisme dan wel als een romaniserende spelling van abt Hariulf van Oudenburg, die zijn vorming genoten had te Saint-Riquier.

Dat achter de Oud- en Middelnederlandse spelling *e*, vanaf de 13de eeuw vooral *ee*, een uitspraak *e*_ε of *e*^o schuilgaat, blijkt vooreerst uit de Romaanse adaptatie van

(1) D. P. Blok, *Opmerkingen over het aasdom*, in *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 31 (1963), 243-274. M. Gysseling, *Zeeuws scoutate, een Fries relict*, in *Studia Frisica in memoriam Prof. Dr. K. Fokkema scripta*, Groningen 1969, 41-43. H. T. J. Miedema, *Vroegoudfriese relicten met a voor oergerm. ai in Holland en Zeeland*, in *Naamkunde* 2 (1970), 1-12.

Nederlandse toponiemen bij de romanisering van Noord-Frankrijk en Noord-Henegouwen vanaf de 9de eeuw, bv. : 1222 *Ferlenghien*, nu Frélinghien ; ± 1175 *Gislengien*, nu Ghislenghien ; ± 1175 *Aienghien*, 1177 *Aengien*, 1204 *Aenguien*, 1218 *Aengieng*, nu Enghien (telkens germ. *haima*-). Zo nog Stienne (onder Quelmes), Létiembrique „steenbrug”, Étienfort „steenvoorde”, telkens met germ. *staina*- „steen”, enz.

Die uitspraak blijkt eveneens uit de Nederlandse adaptatie, denkelijk in de 11de-12de eeuw, van Franse tweetoppige *eē* in het suffix *-el* (bv. in de Noordfranse toponiemen 1160 *Bordeel*, 1169 *Castel*, 1181 *Castiel*, Westvlaams *kasteel*, Oostvlaams *kastiël*) en in de woorden *beeste* en *feeste* (Picardisch *bieste*, *fieste*, Wvla. *bēsta*, *fēsta*, Ovla. *biṣta*, *fiṣta*).

Ze blijkt nog uit het feit dat, bij samentrekking van het toponymisch bestanddeel *aha* „water(loop)” in de 10de-11de eeuw, die in het binnenland *ā* opleverde (A, Breda), de contractievocaal in de kuststreek daarentegen gelijkgeschakeld werd met *e* uit germ. *ai*. Daaruit blijkt tevens dat *a* in Friese relicten toen al gemonoftongeed was tot *ā*. In Holland neemt deze *e* > *e* deel aan de verdere evolutie tot *i*, die na monoftongering tot *ī* nog diftongert in de naam van het IJ te Amsterdam.

Ze blijkt ten slotte ook hieruit dat in het Fries, waar de evolutie van Germ. *ai* in de meeste posities gelijklopend is met die in het Nederlands, bij stijgende diftong *je* ontstaat.

Denkelijk zijn enkele voorbeelden van spelling *i* bij een monnik van de Gentse Sint-Pietersabdij in het midden van de 11de eeuw, vroege voorboden van de uitspraak *i* : *Hadengim*, *Hildengim*, *Machingim*, enz.

In de 13de eeuw zijn er al talrijke voorbeelden van de spelling *ie*, vooral te Oudenaarde, te Asse, in Holland en

in de Tristant : *stien*, *ghien*, enz. Vooral vóór *r* komt *ie* veelvuldig voor : *ierst*, *mier*, *lieren*, enz.

In het binnenland, o.m. in Brabant, is, aan het eind van de ketting, monoftongering *i^o* > *ī* opgetreden. Op sommige plaatsen aan de Westvlaamse kust, bv. te Oostende, is er, denkkelijk vanuit het stadium *e^o*, monoftongering tot *ē* geweest. De huidige ABN-uitspraak *ē* berust op monoftongering *e^o* > *ē* in een deel van Holland.

5.2. *au*.

In de merovingische muntmeestersnamen (7de-8ste eeuw) wordt in het eerste lid doorgaans nog *au* gespeld, maar *ao* in *Aonobode*, in Vendée, en *Aonulfo*, te „Verilodio”.

Als tweede lid komt evenwel, naast *baud* (germ. *baudi* „zege”), bv. *Genobaudi*, *Isobaude*, meestal *bod* voor, bv. *Agibodio*, *Arnebode*, *Hildebodus*, *Madobodus*, *Malebodis*. Dit kan erop wijzen dat de evolutie vlugger gebeurd is in het tweede dan in het eerste lid van samenstellingen.

In het eigenlijke Nederlandse taalgebied wordt nog *au* gespeld in bv. 639 en 694, telkens kopie 941, *Sclartis*, nu Sloten onder Oostakker (germ. *slauta* „sloot”), in 710 kop. 1191 *Hoccascarte*, nu Hoksent onder Eksel, in 712 kop. 1191 *Leuetlaus* (lees *Lendlaus*), nu Sint-Huibrechts-Lille, alsmede tot in de 10de eeuw in diverse persoonsnamen, vooral in namen op *gaudus*, waar duidelijk Romaanse spellingtraditie is. Maar *ao* in bv. 1ste kwart 8ste kop. 10de *Gandao*, de Gentgouw, in 718 kop. 1191 *Haeslaos*, nu Hasselt onder Overpelt, in 721 kop. 1191 *Baclaos*, nu Bakel, en in 709 kop. 1191 *Gaotbertus* in de streek van Tilburg (geschreven te Echternach).

De spelling *ao* komt in de 8ste eeuw, hoewel alleen vóór dentaal en Germ. *h*, eveneens voor in het Hoogduits.

Vanaf de 8ste eeuw zijn spellingen met *o*, waarachter

denkelijk uitspraak *oɔ* of *oʷ* schuilgaat, gewoon, bv. 712 kop. 1191 *Eresloch*, nu Eersel; 777 kop. eind 11de *Hengistscoto*, nu Henschoten, onder Woudenberg; 801 kop. begin 10de *Braclog*, nu Bruggelen, onder Apeldoorn; 808 kop. 961 *Æclohum*, in Boulonnais. Met spelling *oo*: 799 kop. begin 10de *Oodhelmus*, *Ooduuercus*, geschreven te Wichmond.

In het Fries is de evolutie blijkbaar geweest *au* > *ao* > *aʷ* > *eʷ* > *eʷ* (nu bv. *beʷm*, *eʷst*, *sleʷt*, gespeld *beam*, *east*, *sleat*). Dat in het Fries de evolutie in palatale richting gegaan is, mag toegeschreven worden aan de palatale kleur van de *a*, in tegenstelling met de veeleer velare *a* in het Nederlands. In het Engels werd de evolutie bepaald door een nog sterker palatale kleur van de *a*, namelijk: *au* > *ao* > *æɔ* > *eɔ* > *ea* > *ia* > *iʷ* > *ī* (1).

Friese spelling *a*, waarachter denkelijk *aʷ* schuilgaat, komt reeds voor in de 8ste eeuw, nl. 725-42 kop. 814-15 *Reðbát* (germ. *baudi-*) in de Northumbrische annalen (2). Verder bv. nog 1ste helft 9de kop. 1ste helft 11de *in pago Astrachę* naast *in pago Ostrachę* (in 734 kop. 10de nog *Austrachia*, later Oostergo, bij germ. *austa-* „oost”), *Fivilga*, *Hunusga* (later Fivelgo, Hunzego, uit *gawi* „gouw”).

Spelling *a*, waarachter denkelijk uitspraak *aʷ* schuilgaat, komt in vroege tijd ook in het gehele Westnederlands, inz. in de kuststreek voor, bv. 820-22 kop. 941 (geschreven te Gent) *Datnesta*, 966 *Dotnest*, te Drongen, bij germ. *daupa-* „dood”; 9de kop. eind 11de *Rodanburg*, 1083 vals 12de *Radenburch*, nu Roomburg, onder Leiden, bij germ. *rauda-* „rood”; 9de kop. eind 11de *Scata*, nu Schoot, onder

(1) Cf. A. Campbell, *Old English Grammar*, Oxford 1959, § 275.

(2) H. T. J. Miedema, *De tweetalige naam van de Friese koning Rêdbâd-Râdbôd aan het begin der Friese en Nederlandse taalgeschiedenis*, in *Mededelingen Vereniging Naamkunde Leuven* 44 (1968), 38-54.

Nieuwkoop, bij germ. *skauta-* „beboste hoek hogere grond uitspringend in moerassig terrein”; 9de kop. eind 11de *Forschate*, nu Voorschoten; 9de kop. eind 11de *Vranlo*, 1083 vals 12de *Franlo*, 1156 *Vronle*, later Vronen, bij Sint-Pankras, bij germ. *frauna* „heerlijk”; 992 kop. midden 11de *Frordeslo*, 1119 *Flardeslo*, nu Vladslo, bij de persoonsnaam *Frawarād*; 1083 vals 12de *Ekerslato*, 1175 *Eckerslote*, nu Akersloot, bij germ. *slauta-* „sloot”; 1139 *Adenkerke*, 1159 *Odenkerka*, nu Adinkerke, bij de persoonsnaam *Audo* (1).

De afwisseling *a o* wijst erop dat *a^o* en *o^a* in de uitspraak zeer dicht bij mekaar moeten gelegen hebben. In Adinkerke en Vladslo heeft de klank zijn redding denkelijk te danken aan monoftongering tot *ā*.

Ook het in 881-82 te Saint-Amand bij Valenciennes neergeschreven Hoogduitse Ludwigslied bevat een Westnederlandse *a* : *frano* „heerlijk”, naast gewoon *o*. Spelling *a* komt eveneens voor in de Parijse Prudentiusglossen, 10de eeuw, die denkelijk uit Noord-Frankrijk afkomstig zijn : *rad* „rood”.

In de naam Vlaanderen, 1ste kwart 8ste kop. 10de in *Flandris*, uit *Flaumandrum*, bij germ. *flauma-* „overstroomd gebied”, is *au* > *a* veeleer te verklaren door vroege verkorting; vandaar analogisch ook *a* in *Vlaming*.

Bij overname in het Romaans is *o^o* uit *au* soms gelijkgeschakeld met vroeger uit *ō* ontstane *o^o*, zodat ze nog aan de verdere evolutie tot *uo* heeft deelgenomen (cf. 1.1 en 3.2), bv. *auda-* „bezit” in 1155 *Huez*, nu Œuf-en-Ternois; *al-auda-* „vol bezit” (reeds in de 7de eeuw *alodis*, hetgeen er eveneens op wijst dat in het tweede lid de evolutie vlugger is gebeurd dan in het eerste) > Oudfrans *alue*, nu *alleu*; *strauma-* „waterloop met sterke stroming”

(1) M. Gysseling, *Het oudste Fries*, in *It Beaken* 24 (1962), 1-26.

in 868 kop. 18de *Strum*, 1128 *Struem*, 1196 *Estruem*, nu *Étroeungt*; 881 kop. 10de *Stromus*, 1119 *Strumum*, 1180 *Estruem*, nu *Estrun*; 1076-92 *Estrum*, 1119 *Strumus*, 1142 *Struem*, 1155 *Stroem*, nu *Étrun*; 1194 *Struem*, nu *Estreux*; 1204 *Lestruem*, 1222 *Lestroem*, nu *Lestrem*; 1210 *Estruem*, nu *Étreux*.

In andere leenwoorden daarentegen is Germ. *au* ingeschakeld in de evolutie van Lat. *au*, bv. *rausa-* „riet” in het diminutief *roseau*, *saura-* „geelbruin, dor” > *saur*, *bauga-* „armring” > Ofra. *bou*.

De Middelnederlandse spelling *oe* herinnert nog aan de uitspraak *o*. Daarop wijzen ook sporadisch voorkomende afwijkende spellingen als: 1203 *Gerardus Mohur*, geschreven te Voormezele, naast 1216 *Gerardus Mor* (*maur*, uit Lat. *maurus* „iemand met donkere huidskleur”); ± 1300 *Grohet brohet* „groot brood”, bijnaam te Marck (bij Calais).

Eveneens het in de 12de eeuw overgenomen Franse *est* > *oest* (cf. 7 : *sud*), met enigszins afwijkende evolutie om de tegenstelling tot *ouest* uit *west* zo duidelijk mogelijk te doen uitkomen.

In het binnenland kon, aan het eind van de ketting, bv. te Mechelen, *u* monoftongeren tot *ū*, ofwel, namelijk in Oost-Vlaanderen en Zuid-West-Brabant, gepalataliseerd worden tot *y* (waaruit, te Brussel, monoftongering tot *ȳ*). In Oost-Vlaanderen was het stadium *y* al bereikt in de 18de eeuw. De Zeelse schoolmeester Waterschoot geeft namelijk in 1773 als te mijden uitspraak op: *zue*, *ueck*, *struet*, *kuept* (1).

In het Westvlaams is *o* gemonoftongeed tot *ō* vóór labiaal, velaar en *l*, maar *o* gebleven vóór andere dentaal. In het Hollands is *o* in alle posities gemonoftongeed tot *ō*; daarop steunt de huidige ABN-uitspraak.

(1) P. J. van Belleghem en Daniel Waterschoot, *Deure oft ingang tot de Nederduytsche taele*, Brugge [1773], pp. 78-79.

6. Rekking in open lettergreep.

In het grootste gedeelte van het Nederlandse taalgebied is er, in open lettergreep, rekking geweest van *i* en *e* tot $\bar{e}$, van *u* en *o* tot $\bar{o}$, van *y* en Δ tot $\bar{o}$. Ze is, wegens de ontoereikendheid van de spelling, alleen bij *i* > $\bar{e}$ goed na te gaan, maar de overige rekkingen zijn daarmee denkkelijk gelijktijdig.

In Oost-Vlaanderen gebeurt de rekking van *i* tot $\bar{e}$ in de 10de eeuw. Vroege voorbeelden zijn : Germ. *hliþa*- „helling” in 964 *Letha*, nu Ledeberg, en 1019-30 *Letha*, nu Lede. Germ. *friþu*- „vrede” in 950-53 *Fredelandus*, 970 kop. midden 11de *Frederada*, 990 kop. midden 11de *Frethenodus*, 1014 kop. midden 11de *Frethegard*, alle te Gent, en 814-20 kop. 941 *Fredingahem*, nu Veerdegem, onder Machelen. Germ. *winiþa*- in 988 *Winethingus*, 989 *Windingus*, 989 kop. midden 11de *Wenethingus* ; 988-94 vals vóór ± 1035 *Wenezo* ; 991 *Wenemarus* ; alle te Gent, waar-naast de traditionele spelling *Winemarus* te Gent voortleeft tot in de 12de eeuw.

Eveneens te Gent genoteerd : 976 *Creka*, 1003 *Crika*, verdwenen, op Schouwen, uit germ. *krikan*- „kreek”.

1107 *Bichengem*, 1180 *Bekenghem*, nu Bekegem, zou er kunnen op wijzen dat aan de Westvlaamse kust de rekking jonger is.

In Nederland : 1105 *Fredebertus* en *Fredericus*, te Utrecht. 9de kop. eind 11de *Benetfelda*, nu Bentveld, onder Zandvoort, bij germ. *binuta*- „bentgras”.

In Pas-de-Calais zijn *i* en *e* bij rekking niet samen gevallen. Op het einde van de 13de eeuw verschijnt te Calais, in open lettergreep, bij oorspronkelijke *i* spelling *e* of *i*, bij oorspronkelijke *e* spelling *e* of *ei*. Bv. bij oorspronkelijke *i* : 1288 *Pipelinghe*, 1294 *Pepelinghe* ; 1293 *bescipen* „inschepen” ; 1293 *wide* „hout”, 1296 *Wedeman*,

1298 *Wideman*. Bij oorspronkelijke *e* : 1283 *Deiken*, eind 13de *Deken* ; 1268 *Steven*, 1283 *Steiven* ; 1283 *Wevere*, *Weivere* (1).

Spelling *ei*, maar dan zowel bij oorspronkelijke *i* als *e*, is in de 13de eeuw ook gewoon in westelijk West-Vlaanderen en bij een aantal scribenten te Brugge, met als vroegste voorbeeld 1190 kop. ± 1225 *Boterbeika* te Brugge. Sporadisch ook in Zeeland : Middelburg 1254 *vreide*, Voorne 1293 *leisen*. Denkelijk is $\bar{e} > ei$ te vergelijken met de huidige Hollandse tendens $\bar{e} > ei$ en $\bar{o} > ou$.

Ook in de oostelijke dialecten zijn *i* en *e*, *u* en *o* in open lettergreep doorgaans niet samengevallen. Zo bv. wordt in het Gelders-Kleefs in teksten vanaf het eind van de 13de eeuw het rekkingsproduct van *u* gespeld *o*, dat van *o* gespeld *a* (*aver*, *baven*, *have*, *cate*, *rade*, enz.). Het vroegste voorbeeld is *sade* „kooksel” in de in 1253 te Utrecht overgeschreven Noordlimburgse gezondheidsregels. Denkelijk weerspiegelt spelling *a* uitspraak $\bar{o}$, zodat *u* in open lettergreep gerekt is tot $\bar{o}$, maar *o* tot $\bar{o}$.

7. Palatalisatie van $\bar{u}$.

Volgens Fouché (*op. cit.*, 203-207) zou de haard van de palatalisatie van $\bar{u}$ in Ile-de-France liggen en zou ze van hier uit zijn uitgestraald. In Normandië, dat in 911 als nederzettingsgebied toegewezen werd aan de Denen, nemen de Skandinavische toponiemen er nog aan deel, bv. *Étainhus* uit *steinhūs*. Zij is niet doorgedrongen in Noord-Oost-Wallonië, waar de provincie Luik en het noorden van de provincie Luxemburg nog steeds oude $\bar{u}$ bewaren.

Ook het grootste deel van het Nederlandse taalgebied, namelijk Vlaanderen, Brabant, Holland, Utrecht en de

(1) M. Gysseling, *Dialectkenmerken van Calais in de 13de eeuw*, in *Taal en Tongval* 18 (1966), 147-163.

IJselstreek, neemt aan de palatalisatie deel. Een achtergebleven relict is *boer*. Merkwaardig is dat, net zoals bij *h*, de grens tussen *ȳ* en *ū* de taalgrens dwarst bij Landen. Dit wijst erop dat de palatalisatie vanuit het zuidwesten over een breed front tegelijk in Romaans en Germaans gebied is opgerukt en tot staan is gekomen aan de grens tussen het hertogdom Brabant en het prinsbisdom Luik.

De datering van de palatalisatie stuit op grote moeilijkheden omdat in de spelling het oude teken bewaard is gebleven ter aanduiding van de nieuwe klank. Diverse indicieën wijzen er evenwel op dat in het Nederlands de palatalisatie in de 11de of vroege 12de eeuw heeft plaatsgehad.

Lat. *hōra* met gesloten *ō*, die vanaf de 8ste eeuw uitgesproken werd als *ou*, welke in de 12de eeuw via *ou* naar *o* is geëvolueerd, werd vóór deze laatste klankwijziging overgenomen in het Vlaams. Daarbij werd *ou* tot *ū* aangepast. Het woord is met *ū* uit het Nederlands overgenomen in het Duits : *Uhr*. Voor de evolutie van *ou* tot *o* in het Picardisch cf. 2de kwart 12de *Couz*, 1162 *Cheuz*, 1198 *Cheus*, nu *Quoeux* ; ± 1175 *Ladousa*, 1220 *Ladeuse*, nu *Ladeuze* ; 1155 *Perousweiz*, nu *Perwez* ; 1187 *Perreumont*, nu *Prémont* ; 1175 *Perreustreu*, nu *Prêtreux*. De ontlening van het woord in het Nederlands is dus noodzakelijk gebeurd vóór het midden van de 12de eeuw ; toch zijn hieruit geen preciese gegevens voor de datering van de palatalisatie in het Nederlands af te leiden.

Na de ontlening van Picardisch *routier* (Middellatijn *ruptārius*) „roofridder” (afgeleid van Pic. *route*, uit Lat. *rupta* „roofridderbende”) door het Nederlands, heeft dit woord nog aan de Nederlandse palatalisatie deelgenomen : *rutre*, Nl. *ruiter*. De ontlening mag gesitueerd worden in de 11de-12de eeuw, toen roofridders een echte plaag waren.

Hoogduits *süden* is met palatalisatie overgenomen uit

het Nederlands. Frans *ouest, est, nord* en *sud*, die in deze taal geattesteerd zijn vanaf de 12de eeuw, mogen daarom eveneens beschouwd worden als ontleningen uit het Nederlands en niet uit het Engels, zoals gewoonlijk wordt aangenomen. De klankvorm van Frans *sud* wijst trouwens veeleer naar het Nederlands dan naar het Engels. Daar de ontlening in het Hoogduits aan dezelfde historische factoren mag toegeschreven worden als die in het Frans, zal ook in het Duits de ontlening gebeurd zijn in de 12de eeuw, zodat de palatalisatie in het Nederlands ten laatste in de vroege 12de eeuw heeft plaatsgehad. Vermoed mag worden dat Vlaamse kooplieden, die vanaf de 10de tot de 13de eeuw (in hoofdzaak tot $\pm$ 1150) een groot deel van Europa bereisden, ook de Nederlandse namen van de windstreken geëxporteerd hebben. In het Hoogduits is de vocaal in *süden* gelijkgeschakeld met korte *y* (die in de 13de-14de eeuw gerekt werd), niet met lange *ȳ* die in later tijd gediftongeed werd. Mag daaruit afgeleid worden dat de Westvlaamse verkorting van *ū ȳ ī* reeds in de 12de eeuw aan de gang was?

Dat anderzijds de palatalisatie niet al te lang vóór de 12de eeuw mag geplaats worden, blijkt hieruit dat in het Westvlaams de diftongering net was ingezet toen de palatalisatie zich voltrok (zie 8).

De ontlening van Picardische woorden met suffix *-ōn*, waarbij *ō* tot *ū* is aangepast, is gebeurd in de tijd vóór en na de palatalisatie, hetgeen de dialectgeografische dubbelvormen (*-ūn* naast *-ȳn*) verklaart: *kapoen kapuin, andjoen andjuun*, enz.

8. Diftongering van *ū ȳ ī*.

Denkelijk is de *ii*, die in de 1ste-2de eeuw n. C. ontstaan was uit *ei*, gemonoftongeed tot *ī*, want anders zou deze *ii* samen met *oo* gediftongeed zijn in de 8ste eeuw.

De diftongering van *ū y ī* lijkt in twee fasen te zijn gebeurd. In een eerste fase werd gediftongeed inlautend vóór vocaal en auslautend in eenlettergrepige woorden; in een tweede fase vóór consonanten.

De eerste fase was in Vlaanderen, Brabant en Holland net ingezet toen de palatalisatie *ū > y* intrad.

Woorden waarin de diftongering plaats had vóór de palatalisatie, zodat deze de pas werd afgesneden, zijn : *dū > dou* (Fries, ook Hollands blijkens Bredero), *jū > jou* (Brugge 1272 *jou*, nu Westvlaams *jun*; Hollands *jou*, reeds 1284 te Dordrecht; Fries *jou*), *ū > ou* (Brugge 1280 *ou*, Brabants *ā*), *nū > nou* (Hollands en Fries *nou*, Brabants *nā*), *būan > bouwen* (ook Westvlaams).

Doubletten waarin de palatalisatie voorafgaat, met aansluitende verkorting, zodat de diftongering de pas werd afgesneden, zijn : *ju* (in Westvlaamse en Hollandse teksten, bv. Oudenburg 1274, Damme 1280, Brugge 1282, Holland 1284), *u* (zeer gewoon in de 13de eeuw), *nu* (idem), telkens met uitspraak *y*.

Het Westvlaams kent alleen de beginfase van de diftongering, die zowel vóór vocaal en vóór *w* als auslautend in eenlettergrepige woorden optreedt, doch niet in alle woorden : *jou* (nu *jun*), *bouwen*, 13de eeuw *Zouwenkerke* naast *Zuwenkerke*, *vrejn* „vrijen” uit germ. *frīōn*.

In het Fries, dat eveneens de beginfase van de diftongering heeft meegemaakt, treedt, in tegenstelling met het Westvlaams, de diftongering ook op in : *hy*, *wy*, *my*, *dy*, *by*, in het specifiek Friese *kij* „koeien”, en na *d*-syncope in *lije* „lijden” en *snije* „snijden” (telkens met uitspraak *ei*).

Ook het Oostlimburgs-Nederrijns-Ripuarisch neemt, hoewel pas in jongere tijd, aan de eerste fase van de diftongering deel. Deze treffen we in statu nascendi aan bv. te Dülken. Daar blijkt dat : de diftongering het oudst is inlautend vóór vocaal (*būan > bœ^uwə*, *pūhjan > dœ^utja*,

frīōn > *vre'tjə*); iets minder oud is in de auslaut, al dan niet na apocope van *-ə* (*bow*, *dæj*, *vrej*); nog jonger is in de auslaut na syncope van intervocalische *d* gevolgd van apocope van *-ə* (*lyv* „lieden”, *zi'* „zijde”) (1).

In de tweede fase heeft de diftongering ook plaats vóór consonant, namelijk in Holland, Brabant, Oost-Vlaanderen en Zuid-West-Limburg, dus niet in West-Vlaanderen en Friesland. In Zuid-West-Limburg is Germ. *ū* tot *ou* gediftongeed (*mūs* > *mous*), omdat de palatalisatie van *ū* niet tot dit gewest was doorgedrongen. In West-Vlaanderen werd de diftongering in haar tweede fase verijdeld, omdat hier inmiddels verkorting van lange vocaal was opgetreden.

In het Nederlandse taalgebied zijn er twee expansiehaarden van de diftongering geweest: een oudere (14de eeuw) in Brabant en een jongere (15de eeuw) in Holland, namelijk in Amstelland en Rijnland.

In teksten kunnen we het verloop van de diftongering o.m. volgen aan de hand van inverse spellingen.

Vroege voorbeelden van diftongering in Brabant zijn: 's-Hertogenbos 1330 *screin*, 1422 *profeyten*; Leuven 1373 *streylande*, 1451 *screinmeker*; Brussel 1394 *screynhout*, 1404 *beweijs't*; Antwerpen 1460 *clijn* (2).

Vroege voorbeelden te Amsterdam zijn: 1470 *Jan Gheysen*, 1475 *verscheynt*, 1476 *hey* (3).

In het Nederlands werd de diftongering verhinderd door *r*. Ze is daarentegen onbeperkt geldig in het Engels en het Hoogduits; hier is het Beiers-Oostenrijks een expansiehaard in de 13de eeuw (reeds eind 12de eeuw in Kärnten).

(1) J. Leenen, *Van „muis” naar „maus”*, in *Handelingen Commissie Toponymie Dialectologie* 4 (1930), 166-215.

(2) H. Vangassen, *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands, hertogdom Brabant*, Brussel 1954.

(3) H. Vangassen, *De Nederlandse ij te Amsterdam*, Tongeren 1965.

De evolutie, met steeds verderschrijdende dissimilatie van beide elementen van de diftong, is blijkbaar geweest :

$\bar{i} > i^j > ei > \epsilon i > ai$;

$\bar{y} > y^v > \Delta i > \alpha i > \rho i$;

$\bar{u} > u^w > ou > \rho u > au$.

Tijdens het verloop van de kettingevolucie kon opnieuw monoftongering intreden : $\epsilon i > \bar{\epsilon}$, $ai > \bar{a}$, $\alpha i > \alpha$, $\rho i > \bar{\rho}$.

Ook kon het tweede element van de diftong overgaan in ϑ , waardoor de diftong in een andere evolutieketting werd opgenomen : $ai > a^\vartheta > \rho^\vartheta > \sigma^\vartheta$; $\alpha i > \alpha^\vartheta > \rho^\vartheta > \sigma^\vartheta$.

ADDENDUM

5.1. Spelling *ae* komt reeds voor in de runeninscriptie van Freilaubersheim (Rijnhessen) uit de tweede helft van de 6de eeuw : *Boso wraet runa*.